
УДК 81'373.421

Тетяна Коць (м. Київ)

КАТЕГОРІЯ ДВОЇНИ І СТАНОВЛЕННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті простежено вплив граматичної категорії двоїни на становлення морфологічної норми сучасної української літературної мови..

Ключові слова: двоїна, число, множина, літературна мова.

Граматична категорія числа **двоїна**, яка активно виражалася формами іменників, займенників, прикметників, дієслів і дієприкметників в давньоруській мові, була успадкована ще з індоєвропейської прамови.

У процесі історичного розвитку форми двоїни поступово витіснилися формами множини. Першими стали виходити з ужитку ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства особові займенники у називному відмінку *вѣ, ва*, які заступилися формами множини *мы, вы* [11: 135]. Форми двоїни іменників, прикметників, неособових займенників та дієслів паралельно з формами множини активно вживалися в староукраїнській літературній мові аж до XIX століття [13: 58].

Будь-які зміни в граматичній будові мови відбуваються впродовж тривалого часу. Двоїна — одне з тих давніх граматичних явищ, які знаходять свій відголосок і сьогодні. Так, можна з впевненістю стверджувати, що за сучасною двочленною категорією числа (одниною і множиною) заховані залишки колишньої двоїни. Це виразно демонструє лінгводидактична, лексикографічна література і мовна практика.

Граматики української мови початку XX ст. (одні з перших кодифікаційних джерел сучасної української мови) ще відбивали тенденцію до утримання тричленною парадигми категорії числа. С. Смаль-Стоцький зазначав, що «двійня» ще вживається в мові, але часто

заступається формами множини, що можна пояснити дією закону аналогії [24: 62].

Багато дослідників констатували наявність явища двоїни в мові, але не наводили прикладів і зразків відмінювання. М. Грунський та М. Левицький зазначали, що вона вживається зі словами *два, три, чотири* [10: 25; 15: 28].

М. Гладкий окреслив функціональні можливості цієї грами. Він стверджував, що двоїна вживалася після назв парних предметів, числівників *два, дві, обидва, обидві*, за аналогією також після *три, чотири*. Флексії двоїни, на його думку, повністю збереглися в називному, родовому, кличному відмінках іменників жіночого, середнього (-і), частково чоловічого родів (-а, -и) [9: 18].

М. Сулима зазначав, що двоїну вживали: «а) коли мова йшла взагалі про дві особи чи речі; б) коли говорили про споконвіку чи органічно споріднені предмети (*очі, плечі*), при числових назвах *два, дві, обидва, обидві*» [25: 24].

М. Левицький називає іменники, які вживаються лише в формі двоїни: *сани, ворота, вила* [15: 58]. У сучасній інтерпретації такі іменники належать до категорії *pluralia tantum*. А. Штефан, І. Васко називали у своїй граматиці їх «іменниками без однини» (*сходи, окуляри, граблі, уродини, іменини, ворота*) [30: 24].

М. Сулима подає двочленну парадигму числа іменників, але наголошує, що «іменники при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири*, та іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного (а не родового): *два сїни, три брати, чотири вовки, обидва стовпї, чотири вчителї, три голуби*; іменники жіночого роду можуть мати закінчення -і (-ї): *дві книзі, три вербі, дві руці, чотири мусї, обидві коровї*» [25: 58]. Тут, звичайно, йдеться про збережені форми двоїни (*Т. К.*). При визначенні нормативності певного явища автори граматик зважали на літературну традицію, але часто керувалися власним мовним чуттям. Так, О. Синявський писав, що для нього «звичайніші» форми (множини — *Т. К.*): *дві книги, чотири бочки, двоє відер, три села* [23: 58].

Архаїчним раритним явищем називали категорію двоїни Є. Тимченко, В. Мурський, О. Курило, О. Ізюмова, Г. Іваниця, А. Штефан і тому в своїх граматиках називали двочленну парадигму категорії числа (однину і множину).

Л.А. Булаховський зазначав, що двоїна іменників досить активно вживалася в літературній традиції до 30-х років ХХ ст. і наводив приклад з художньої літератури: *Пісня і праця — великі **дві сили**...* (І. Франко). Дослідник наголошував, що «нормалізація в сторону повного відмовлення від двоїни, власне, випередила в цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках» [4: 284].

Занепадові форм двоїни сприяла її неповна відмінкова парадигма в давньоруській мові. Пам'ятки ХІІІ–ХVІ ст. засвідчують поширення аналізованих форм у називному — знахідному, рідше — в родовому та орудному відмінках [22: 62].

Не однаковим був і діапазон уживання форм двоїни у межах окремих відмін. Поодинокими були форми двоїни від іменників третьої відміни, що засвідчено лише в називному і знахідному відмінках. М. А. Жовтобрюх наголошує також на їх давній прив'язаності до числівників *два-двѣ, оба — обѣ, три, четыре*. Такі форми були найповніше представлені іменниками зі значенням парності: *очі, уші, плечі, руки, ноги* [11: 135]. Давня лексема *у́ши (ву́ши)* витіснилася з ужитку аналогічною новішою *вуха*, що зберегла місце наголосу першої. Усе це й стало незаперечним свідченням занепаду категорії двоїни в історії української мови.

Форми родового і місцевого відмінків двоїни у сучасній українській мові заявляють про себе лише в діалектних прислівникових утвореннях: *в ушу* 'у вухах', *ввічу* 'перед очима', ст. сл. *очію, в очію* [4: 63]. У «Словарі української мови» Б. Грінченка (Т. IV. — 1909) зафіксовано варіант *увіччу*. СУМ подає слово *ввіччю* з позначкою «діалектне». Форма *ввіччю* потрапила і до реєстру УОС [28: 368]. Різні варіанти цього слова активно функціонували в художній літературі: *Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а ввіччю — вона та й вона* (Панас Мирний); *Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисточок, зарябили увіччю мережива тіней* (Гр. Тютюнник); *Андрієві раптом потемніло ввіччю від наглого припливу крові* (І. Багрянний). Порівняймо у П. Тичини: *Ой на горах трудно: жовтіє в очу... В ушу* не фіксують відомі словники української мови.

Набагато більше залишилося в сучасному вжитку залишків від колишніх форм орудного відмінка множини **-има** від іменників із значенням парності: *очі́ма, плечі́ма, двері́ма, гроші́ма*. Форми *двері́ма / гроші́ма* паралельно вживаються з пізнішими множинними формами *двермі́ / грі́шми* [27: 80] і в сучасній українській літературній мові, напр.: — *Ніжніше, ніжніше, — прошепотів політком Тисилер. Почувши шепіт, Боженко відразу пом'якшав і голос його наблизивсь до фальцету. — Так ось, в розумінні цього кулемета, я й кажу, — чи не можна позичити у вас мільйонів п'ятдесят, шістдесят гроші́ма, продуктами, фуражем?* (О. Довженко); *А то видасться йому, що незабаром або й зараз-таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві й чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми двері́ма, щоб серце Семенове зупинилося в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло* (М. Коцюбинський).

Ще більше залишків орудного відмінка двоїни іменників на **-има, -ома, -ема, -ма** поширені в північних і південно-західних говірках: *баранома, мишима, зубома, пальцома, курима, ягнетома, перстеньцема, граблема, грушма* [8: 126-127; 14: 52; 17: 65; 5: 119, 122, 127-129].

Найпоказовішим свідченням двоїни в українських говорах і літературній мові стали форми називного і знахідного відмінків із закінченням **-і < ѣ** іменників жіночого, чоловічого і середнього родів. Вони, як правило, становлять сталі синтаксичні поєднання з числівниками *два, три, чотири*. У художній літературі XIX ст. такі форми були частовжи-

ваними: *Два високі зразиці* для України стрілися в Житомирі. Тишкевич був уже літній чоловік, підтоптаний, гладкий, випещений в розкошах та в збитках магнат, які вже тоді були усі польські пани (І. Нечуй-Левицький); *От іде [Олена] в неділю до церкви. Що вже вивберана, що вже чічена — очей си ловить! Коло бері легіні позасідали, жартують молодечки, висміюють усіх, свистеть услід. А йде Олена — **дві слові** лиш скаже ... поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легінем у Черемош скакати — бігме би скакали!* (Г. Хоткевич); *Обережна Тодозя зирнула на **дві вікні** причілка. Маленькі віконечка чорніли на білій сніті, нехоче за-слонені чорним оксамитом. Ніде не було чути ні найменшого шелесту. Все в покоях і в оселі спало, неначе вимерло* (І. Нечуй-Левицький). У східнополіських говорах поширені збережені словосполучення: *дві версті, три підводи, дві хаті, три корові* [7: 162]; середньополіських — *дві вербі, дві руці, дві жінці* [7: 162]; західнополіських — *дві копійці, три дорозі, дві відрі, штири халупі* [8: 127]; наддністрянських — *дві бабі, три стодолі* [29: 86]; надсянських — *дві стіні, дві вербі* [5: 48].

Як засвідчує «Атлас української мови» у тих самих говорах збереглися залишки двоїни називного, знахідного відмінків іменників чоловічого і середнього родів: *дві вікні, дві селі, дві слові, три відрі, чотири літі, два цапа, чотири чоловіка, дві відрі* [1: 278-379; 2: 368-369; 3: 76-77].

В українській літературній мові активно функціонують форми називного, знахідного відмінків двоїни від іменників з колишніми основами на **-ѣ-**, **-јо-**: *рука́ва, ву́са* поряд з менш частотовживаними: *рукави́, ву́си*, напр.: *Демид посміхнувся й подивився на Тетяну останнім поглядом. Сніжна білизна вкрила його обличчя. Інй, що припорошив бороду, **вуса** й грубі пухнасті брови, забілів на повіках* (О. Довженко); *З початком достигання ягід у суніць з'являються **вуса**. Якщо немає необхідності вирощувати посадковий матеріал, то їх видаляють* (З наук.-попул. літ.); *Закасавши **рукава**, вони [молоде покоління] мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків!* (В. Підмогильний); *Василько загорнув **в рукава** руки, насунув на очі шапку і схилив голову, щоб хоч трохи захиститись від холодного вітру та снігу* (М. Коцюбинський).

Загальною закономірністю історії літературної мови стало витіснення форм двоїни формами множини при числівниках *два, три, чотири*.

Л.А. Булаховський зауважує, що такі множинні іменники сходять не на колишні форми множини як такої, а на форми двоїни колишніх основ на **-ѣ-** з флексією **-ы** (> **-и**) [4: 285]. Це можна підтвердити тим, що в конструкціях із відповідними числівниками наголос у багатьох іменниках падає на корінь (основу), як зрештою і в колишніх формах двоїни, а не на флексію, як у давніх множинних формах: *обидва **сіни*** (мн. *сину́*), *чотири **дівки*** (мн. *дівкі́*), *два **во́зи*** (мн. *вози́*). Таке наголошування властиве і для іменників з наголошеним префіксом: *чотири **пáрубки***. Усі сучасні орфоепічні та орфографічні словники закріплюють їх нормативний статус [18; 19; 20; 21; 26; 28]. Ці джерела засвідчують

також безваріантну нормативність множини іменників чоловічого роду *брат, дядько, дуб, берег* у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*: *два, три, чотири брата*; *два, три, чотири дуба*; *два, три, чотири дядька*; *два, три, чотири берега* та ін. Такі словосполучення (саме з числівниками *два, три, чотири*) функціонують у мові, як сталі синтаксичні конструкції, на яких позначилася давня категорія числа — двоїна: *Тоді саме в столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брата* (Панас Мирний); *Немає парку. Тільки два дуба ще стоять біля дороги. Стовбури товсті, як жлукта, чорні, як залізом обкуті* (Г. Тютюнник). Слово *берег* як іменник зі значенням парності у формі двоїни вживав І. Котляревський: *Як пахло сватанням в Латина/ І ждали тільки четверга,/ Аж тут Анхизова дитина/ Припленталась на берега/ Зо всім своїм Троянським плем'ям*. В іменниках з типовим кінцевим наголосом останній і в конструкціях із числівниками *два, три, чотири* не відтягується на корінь: *два столи́* (Н.в. мн. *столи́*, Р.в. одн. *стола́* і т.ін.), *два воли́* (Р.в. одн. *вола́*) [4: 285]. В.В. Виноградов зазначає: «У сполученнях *два, обидва, три, чотири* з так званім «родовим» відмінком однини правильніше бачити граматичні ідіоми, нерозкладні граматичні звороти» [6: 238].

Колишні форми двоїни визначають в сучасній українській літературній мові цілий ряд знахідного відмінка множини та іменників жіночого роду в конструкціях з числівниками *два, три, чотири*, які функціонують у мові як цілісні синтаксичні одиниці (*дві, три, чотири печінки; дві, три, чотири писанки; дві, три, чотири миски; дві, три, чотири ластівки*) поряд з нормативними формами звичайної множини знахідного відмінка (*печінок, печерічок, писанок, ластівок, мисок* тощо).

У сполученнях з числівниками *два, три, чотири* у сучасній українській мові при одній формі іменника можуть вживатися різні відмінкові форми означення — називного, знахідного та родового множини, напр.: *У щастя людського два рівних є крила* (М. Рильський); *Приїхали звідкись два американські офіцери* (О. Довженко). Узгоджене означення з іменником у числі, роді та відмінку у сполученні з числівниками *два, три, чотири* у формі двоїни було притаманне ще давньоруській мові: *то выведеть свободьна мужа два* (Руська правда); *тии бо два храбрая Святославлича* (Слово о полку Ігоревім). Згодом двоїна заступилася формами множини, внаслідок чого об'єдналися два типи відмінювання. Так і сформувалася специфічна причислівникова форма іменника у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, при яких означення вживалось у множині. Усі ці процеси і позначилися на узгоджуваних формах називного — знахідного відмінка означень і в сучасній українській мові.

Двоїна втратила своє значення, яке змінювалось значенням множинності. Тут і розвинулась нова форма означень при числівниках *два, три, чотири* — родового відмінка множини. Як бачимо, ці форми значно пізніші. Їх фіксують пам'ятки з XV ст.: *двѣ корчми вольныхъ у Кобрыни* (Українські грамоти) [16: 53].

У сучасній українській літературній мові пізніша форма — родового відмінка множини означення має обмежені функціональні можливості. Спостерігається тенденція до її вживання лише у словосполученнях з іменниками, які мають чітко виражене кількісне значення: *В кожному возі по чотири воли сивих ішло* (Марко Вовчок); *Очі їх стрілися, як чотири найкращих квітки* (М. Коцюбинський). Давня форма прикметника у називному відмінку виступає там, де переважає якісний відтінок, який виводиться на перший план у зв'язку з втратою числівниками колишнього значення парності: *З-під колоди шмигнуло дві перелякані ящірки* (І. Нечуй-Левицький); *Будинки, як чотири високі скелі, обступають подвір'я* (О. Гончар); *Коло хліва два тоненькі молоді соняшники притулились один до одного квітучими головками, сміються тихо* (Є. Гуцало).

Вираження точної кількості найбільш притаманне в сучасній українській мові науковому стилю і тому тут переважають конструкції з родовим відмінком прикметника: *два сконструйованих прилади; три важливих етапи; виставка займає чотири великих зали*.

За аналогією до форм колишньої двоїни орудного відмінка числівників *двома, обома* в українській мові формувалася словозміна кількісних числівників: *трьома, чотирма, п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма, десятьма* [27: 84], напр.: *Як про права — двома голосував. Як про обов'язки — рева галасував* (А. Крижанівський).

Зберігають закінчення двоїни в орудному відмінку також питально-відносний займенний *скільки* та означальний займенник *всіма*, напр.: *Лиш ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння маленьке й беззахисне перед всіма тривогами світу, істота в якій, однак, є свої проблеми, і не менш серйозні, аніж у дорослих, є переживання, скрути свої і внутрішні драми...* (О. Гончар); *Легка тому робота й сама найважча, хто нестиє у серці надію, що немарно вона йде, що через ту роботу він досягне свого щастя, котре десь далеко-далеко, що за скільки роками праці, нужди, всякого горя...* (Панас Мирний).

Багато давніх іменників із закінченням парності увійшли за сучасною лінгвістичною інтерпретацією до лексико-семантичної категорії збірності, наприклад: *сани, граблі, ножиці, окуляри, двері* тощо.

Занепад категорії двоїни — це один з найважливіших процесів розвитку всієї граматичної системи української мови. Завдяки зникненню однієї з числових категорій у мові сформувалося чітке протиставлення форм однини і форм множини, а також розвиткові в межах останніх семантико-граматичної категорії збірності.

1. Атлас української мови. — Т. 1. Полісся, середня наддніпрянина, суміжні землі. — К., 1984. — 498 с.
2. Атлас української мови. — Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988. — 520 с.
3. Атлас української мови. — Нижня наддніпрянина, причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001.

4. Булаховський Л.А. Морфологічні залишки двоїни // Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. — Т. II. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 284–299.
5. Верхратський І. Про говір галицький лемків. — Львів, 1902. — 115 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык. — М., 1972. — 324 с.
7. Виноградський Ю.С. До діалектології Задесення. Український діалектологічний збірник. — Вип. I. — 1928. — С. 161-164.
8. Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині // Український діалектологічний збірник. — Вип. I. — 1928. — С. 124-127.
9. Гладкий М. Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. — К., 1924. — 153 с.
10. Грунський Н.К. Украинская грамматика. — К., 1918. — 64 с.
11. Жовтобрюх М.А. Двоїна // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2007.
12. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 1970. — 302 с.
13. Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — 540 с.
14. Кобилянський Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору покуття // Український діалектологічний збірник. — Вип. I. — 1928. — С. 50-53.
15. Левицький М. Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — 197 с.
16. Лиса Г.І. Узгодження означення у сполученнях з числівниками *два, три, чотири* // Культура слова. — 1987. — Вип. 32. — С. 53-55.
17. Мельничук О.С. Південнополіська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області // Діалектологічний бюлетень. — Вип. 3. — 1951.
18. Орфографічний словник української мови / Уклад.: Головащук С.І., Пещак М.М., Русанівський В.М. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
19. Орфоепічний словник / Уклад. Погрібний А. — К.: Рад. Школа, 1984. — 629 с.
20. Орфоепічний словник української мови / Уклад.: Пещак М.М. та ін. — Т. I. — К.: Довіра, 2001. — 957 с.
21. Орфоепічний словник української мови / Уклад.: Пещак М.М. та ін. — Т. II. — К.: Довіра, 2003. — 920 с.
22. Самійленко С.П. Іменник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 10-126.
23. Сияєвський О. Норми української літературної мови. — Харків, 1931. — 368 с.
24. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.
25. Сулима М. Українська фраза. — Харків, 1928. — 96 с.
26. Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.
27. Український правопис. — К.: Наук. думка, 2003. — 236 с.
28. Український орфографічний словник / За ред. Скляренка В.Г. — К.: Довіра, 2009. — 1012 с.
29. Шимановський В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. — Варшава, 1897. — 104 с.
30. Штефан А., Васко І. Граматика української мови. — Мукачево, 1931. — 64 с.

Tetyana Kots (Kyiv)

THE CATEGORY OF PLURAL NUMBER AND FORMATION OF MORPHOLOGICAL NORM OF UKRAINIAN LANGUAGE

The research presents an analysis of grammatical category of plural number with pair meaning. The main trends of morphological norm in literary Ukrainian have been generalised.

Keywords: category of plural number, words with pair meaning, literary language.